

УДК 37.024



*Мельник І. П.,  
аспірант кафедри теорії та  
технології соціальної роботи,  
факультет соціально-  
економічної освіти та управління,  
Національний педагогічний  
університет  
імені М. П. Драгоманова  
(Україна, м. Київ)*

## **СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ СІМЕЙ**

*У статті розкрито зміст поняття соціальної адаптації як основи успішної інтеграції внутрішньо переміщених сімей з дітьми до нових умов існування у територіальній громаді. Розглядаються різні наукові погляди на структуру соціальної адаптації та механізми її здійснення. Проаналізовано компоненти соціальної адаптації внутрішньо переміщених сімей із дітьми, які визначають рівень її ефективності.*

***Ключові слова:** адаптація, соціальна адаптація, стратегія соціальної адаптації, внутрішньо переміщена сім'я, структура соціальної адаптації.*

*В статье раскрыто содержание понятия социальной адаптации как основы успешной интеграции внутренне перемещенных семей с детьми к новым условиям существования в территориальной общине. Рассматриваются различные научные взгляды на структуру социальной адаптации и механизмы ее осуществления. Проанализированы компоненты социальной адаптации внутренне перемещенных семей с детьми, которые определяют уровень ее эффективности.*

**Ключевые слова:** адаптация, социальная адаптация, стратегия социальной адаптации, внутренне перемещенная семья, структура социальной адаптации.

*The article describes the content of the concept of social adaptation as the basis for the successful integration of internally displaced families with children to new living conditions in a territorial community. Different scientific views on the structure of social adaptation and mechanisms of its implementation are considered. The components of social adaptation of internally displaced families with children, which determine the level of its effectiveness, are analyzed.*

**Keywords:** adaptation, social adaptation, strategy of social adaptation, internally displaced family, structure of social adaptation.

Тенденції сучасних соціальних процесів, зміни світового соціально-політичного та економічного простору, трансформаційні процеси в Україні спричиняють нові соціальні ризики та збільшення соціальних груп, що не здатні самостійно подолати свої проблеми та потребують допомоги. Однією з таких груп є внутрішньо переміщені сім'ї з дітьми, які внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України, були змушені залишити свої домівки та переїхати у нові місця поселення, що спричинило необхідність адаптації до нових умов існування та відновлення повноцінного функціонування у суспільстві.

Мета статті – дослідити сутність поняття соціальної адаптації, її структуру, стратегії і компоненти та їх вплив на адаптаційний потенціал внутрішньо переміщених сімей з дітьми.

Поняття адаптації є міждисциплінарною, інтегративною категорією, що застосовується у різноманітних науках, таких як: культурологія, філософія, економіка, психологія, соціологія, соціальна педагогіка, соціальна робота й ін. Термін “адаптація” був введений німецьким фізіологом Г. Аубертом у 1865 році, що в перекладі з латинської “adaptatio” означає “приспосовую” [10]. В кінці XIX ст. представники органічної школи (П. Лилиенфельд [4], Г. Спенсер [10], А. Шеффле [11] та ін.) почали використовувати поняття “адаптація” в соціальних науках. Проводячи аналогію між суспільством і організмом, вони розглядали суспільство як продукт особливої, властивої тільки людині адаптації до навколишнього середовища.

Вперше поняття “соціальна адаптація” було введено в науковий обіг американськими соціологами У. Томасом і Ф. Знанецьким [5] на початку XX ст. Численні визначення даного поняття, що пропонуються

вченими, не привели поки до прийняття єдиного тлумачення, без чого термін має суб'єктивну основу, що ускладнює оперування ним. Незважаючи на простоту й очевидність, поняття “соціальна адаптація”, нерідко наповнюється різним змістом. Багато в чому це пов'язано зі складним характером поняття, яке одночасно відображає і процес пристосування суб'єкта до норм суспільства, і результат цього процесу [3].

Також у зарубіжній соціології проблеми соціальної адаптації досліджував англійський соціолог і філософ Г. Спенсер. Пристосування, або соціальна адаптація, визначається ним як “...безперервна підтримка відповідності внутрішніх відносин до зовнішніх” [10]. Подальший розвиток наукового пізнання понять “адаптація”, “соціальна адаптація” пов'язано з іменами Р. Парка, Т. Парсонса, Е. Шилза, Е. Берджесса, Дж. Стюарда, М. Харріса, П. Сорокіна та ін.

У психології тлумачення поняття “соціальна адаптація” розкрито у працях Ж. Піаже, Л. В. Петровського, А. Н. Леонтьєва, А. А. Налчаджяна та ін.

О. М. Галус розуміє під соціальною адаптацією “...процес пристосування індивіда (групи індивідів) до соціального середовища, який проявляється в забезпеченні умов, що сприяють реалізації його потреб, інтересів, життєвих цілей” [1]. Такої ж думки у своїх наукових працях дотримується І. Н. Нікітіна [6].

У вітчизняній психолого-педагогічній і соціально спрямованій літературі також існують різні погляди на зміст поняття “соціальна адаптація”.

М. П. Лукашевич, І. І. Мигович розкривають сутність даного терміна як процес освоєння та засвоєння індивідом суспільних відносин норм поведінки й системи цінностей, що існують у певному суспільстві завдяки матеріальним і духовним компонентам середовища [5].

О. М. Безпалько розкриває зміст поняття “соціальна адаптація” як процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища.

Також слід підкреслити, що соціальна адаптація одночасно виступає процесом і станом. Процес адаптації розглядається як входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи. Стан соціальної адаптації – це характеристика людини, групи із зовнішнім середовищем, яке слугує виразом успішності адаптації як процесу.

Розглядаючи соціальну адаптацію як процес, спрямований на оптимізацію взаємовідносин людини і соціального середовища, необхідно враховувати, що цей процес є двостороннім, а саме:

- з одного боку, людина корегує свою поведінку відносно вимог соціуму, тобто цей процес пов'язаний з активною зміною своєї особистості, корекцією своїх власних установок і стереотипів поведінки;
- з іншого – людина впливає на соціальне середовище, внаслідок чого воно також зазнає певних змін.

Таким чином, ми бачимо, що існують різні наукові погляди на зміст поняття “соціальна адаптація”, які породжують різні думки щодо її структурних компонентів і механізмів.

На думку І. Г. Зайнишева, структура соціальної адаптації має охоплювати всі сфери життєдіяльності людини та соціальні умови її існування та мати такі складові: фізіологічну, управлінську, економічну (засвоєння соціально-економічних норм і принципів економічних відносин індивідів); педагогічну (пристосування до системи освіти, навчання та виховання); психологічну (пристосування органів почуттів до особливостей діючих на них стимулів з метою їх кращого сприйняття та попередження рецепторів від зайвого навантаження); професійну (пристосування до нового виду професійної діяльності, нового соціального оточення, умов праці й особливостей конкретної спеціальності).

Більш детально та цікаво структуру і механізми соціальної адаптації описав М. Ромм, обґрунтувавши її як структурно-коплексну модель “Реадаптивне кільце” [9].

Вона охоплює в себе п'ять логічних етапів єдиного адаптаційного циклу:

- фіксацію інформації про стан навколишнього середовища;
- адаптивну ситуацію;
- бар'єри адаптації;
- стратегії соціальної адаптації;
- корекцію підсумкових результатів адаптації.

У цій схемі кожен наступний етап детермінований попереднім.

Вчені визначають три типи адаптивних ситуацій: мікро-, мезо- та макрорівневі; також поділяють їх на прості й складні (залежно від глибини й важливості змін їхніх параметрів) і на позитивно-, нейтрально- та негативно-адаптивні (залежно від спрямованості їхнього впливу на процес і результат адаптації особистості) [7].

Заслуговує на аналіз також непроста ситуація з адаптивними бар'єрами, які є важливим структурно-функціональним елементом комплексної моделі “Реадаптивне кільце” [9]. Вони відображають систему об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, які

гальмують адаптацію особистості та групи до різнорівневих адаптивних ситуацій або перешкоджають їй. За місцем в адаптивній взаємодії у системі “особистість-суспільство” вчені класифікують бар’єри, поділяючи їх на три групи: індивідуальні (характеризують особливості особистості, яка адаптується) – віковий, емоційно-психологічний, світоглядний; інформаційно-адаптивні (пов’язані з адаптивною інформаційною взаємодією) – знаковий, тезаурусний, контрастувальний; ситуативні (пов’язані з якісною специфікою соціального середовища) – власне ситуативний, національно-культурний, режимний, часовий [9].

Також хочемо зазначити, що процес соціальної адаптації включає взаємодію різних комбінацій діяльнісних, поведінкових і психологічних адаптаційних стратегій, вся сукупність яких спрямована на успішне входження внутрішньо переміщеної сім’ї до нової громади.

Про це свідчать дослідження Адріана Фернхема та Стефена Бочнера, які стверджують, що адаптація осіб, яких переміщено на певний, чітко визначений період часу, дещо відрізняється від адаптації переміщених на невизначений час. Тимчасово переміщені особи не так гостро переживають через наявність відмінностей у іншому соціокультурному середовищі, а набуті в новій громаді навички поведінки є тимчасовими і можуть зникнути при поверненні у звичні для них обставини. Науковці довели, що для тимчасово переміщених осіб на початку їх входження в іншу культуру найбільш цінною може бути інформаційна підтримка, потім – інструментальна, і лише згодом – емоційна [14].

Необхідно враховувати, що процес адаптації до певного соціального середовища є двостороннім. Тобто адаптація є взаємозумовленим впливом внутрішньо переміщеної сім’ї та її соціального оточення, а отже, успішність адаптації залежить не лише від індивідуально-психологічних особливостей членів сім’ї, але й від готовності нового соціального оточення до сприйняття такої родини та розкривається за допомогою компонентів:

1. Матеріальне становище сім’ї (соціально-економічний статус сім’ї) – грошова і майнова забезпеченість, виражена кількісними та якісними критеріями: рівень доходів сім’ї, її житлові умови, предметне оточення, соціально-демографічні характеристики її членів.

2. Соціально-психологічний клімат сім’ї – другий компонент соціальної адаптації сім’ї, більш-менш стійкий емоційний настрій, який складається як результат настроїв членів сім’ї, їх душевних переживань, відносин один до одного, до інших людей, до роботи та навколишніх подій. Як показники стану психологічного клімату сім’ї виділяються наступні: ступінь емоційного комфорту, рівень тривожності, ступінь взаємного розуміння, поваги, підтримки, допомоги,

співпереживання і взаємовпливу; місце проведення дозвілля (в сім'ї або поза нею), відкритість сім'ї у взаєминах із найближчим оточенням.

3. Соціокультурна адаптація – третій компонент структури соціальної адаптації сім'ї. Стан психологічного клімату сім'ї та її культурний рівень – показники, які взаємно впливають один на одного, оскільки сприятливий психологічний клімат служить надійною основою морального виховання дітей, їх високої емоційної культури. Соціокультурний статус сім'ї підрозділяється на високий, середній і низький:

- високий соціокультурний статус сім'ї – сім'я справляється з роллю хранительки звичаїв і традицій (зберігаються сімейні свята, підтримується усна народна творчість); володіє широким колом інтересів, розвиненими духовними потребами; в сім'ї раціонально організований побут, різноманітне дозвілля, причому переважають спільні форми дозвільної та побутової діяльності; сім'я орієнтована на всебічне (естетичне, фізичне, емоційне, трудове) виховання дитини і підтримує здоровий спосіб життя;

- середній соціокультурний статус сім'ї – родина не володіє повним набором характеристик, що свідчать про високий рівень культури, але усвідомлює прогалини у своєму культурному рівні та проявляє активність у напрямі його підвищення;

- низький соціокультурний статус сім'ї – якщо духовні потреби сім'ї не розвинені, коло інтересів обмежений, побут не організований, відсутня об'єднуюча сім'ю культурно-дозвіллева і трудова діяльність, слабка моральна регуляція поведінки членів сім'ї (превалюють насильницькі методи регуляції); сім'я веде неблагополучний (нездоровий, аморальний) спосіб життя.

4. Ситуаційно-рольова адаптація з пов'язана з відношенням до дитини в сім'ї, поділяється на високий, середній і низький ситуаційно-рольовий статус сім'ї:

- ситуаційно-рольовий статус високий – у разі конструктивного ставлення до дитини, високої культури й активності сім'ї у вирішенні проблем дитини;

- середній – якщо у відношенні до дитини присутня акцентуація на його проблемах;

- низький ситуаційно-рольовий статус поєднується з низькою культурою й активністю сім'ї, коли ігноруються проблеми дитини і тим більше негативно ставляться до неї.

У зв'язку із сучасними соціально-економічними умовами внутрішньо переміщені сім'ї переживають найбільше потрясінь, що проявляються в необхідності швидкого реагування на зміни, які відбуваються, пристосування до нових обставин життя, формування і перегляду

цінностей та ідеалів. Це приводить до того, що внутрішньо переміщені сім'ї, які мають слабкі адаптивні можливості, втрачають ціннісні орієнтири, не виконують свої функції по відношенню до дітей. Сім'я як цілісна, нерозривна система забезпечує потребу дитини у приналежності (усвідомлення себе як частини окремої групи, громади), безпеці, наступності та безперервності (зв'язок із минулим, наявність батьків, які забезпечують послідовність і стабільність), що в свою чергу впливає на формування її ідентичності.

Самостійно пройти процес соціальної адаптації внутрішньо переміщеним сім'ям із дітьми досить важко, тому що вони перебувають в стані психологічного стресу та потребують сторонньої допомоги. У зв'язку із цим Урядом країни було прийнято Постанову КМУ № 1094 від 16 грудня 2015 р. "Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року", спрямованої на розв'язання основних проблем громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві; сприяння інтеграції та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання та ін [7].

Комплексна державна програма підтримки та соціальної адаптації передбачає об'єднання зусиль органів державної влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, громадських і міжнародних організацій, закладів соціальної інфраструктури всіх форм власності щодо захисту прав і вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб, формування механізмів компенсації завданих переселенцям морально-фінансових збитків внаслідок бойових дій і тимчасової окупації частки території України. Програма спрямована на забезпечення реалізації Конституції України, Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" та інших національних і міжнародних нормативно-правових актів, які стосуються захисту прав і свобод людини.

Крім державних органів влади на формування політики суттєво впливають міжнародні та громадські організації, волонтерські ініціативи та наукова спільнота. Уряд України вживає окремих заходів щодо вирішення проблем переселенців, багато зусиль докладають міжнародні організації, волонтери, благодійні організації, бізнес, окремі громадяни та власне внутрішньо переміщені особи.

Аналізуючи цінності названих вище досліджень, ми змушені констатувати, що процес здійснення соціальної адаптації внутрішньо

переміщених сімей із дітьми з тимчасово окупованих територій не достатньо досліджений та потребує поглибленого аналізу наукових напрямів і підходів тлумачення цього процесу.

### *Література:*

1. Адаптация молодого учителя к условиям учебно-воспитательного процесса школы : метод. рекомендации. – К., 1985. – 51 с.
2. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
3. *Знанецкий Ф.* Исходные данные социологии / Ф. Знанецкий // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 82 ; *Tomas W., Znaneski F.* Chor polski w Europe i Ameryce. Warsaawa, 1976. – 231 с.
4. *Лилиенфельд П.* Мысли о социальной науке будущего / П. Лилиенфельд. – М., 1872. – С. 79.
5. *Лукашевич М. П.* Теорія і методи соціальної роботи / М. Лукашевич, І. Мигович. – К., 2003. – С. 89.
6. *Никитина И. Н.* К вопросу о понятии социальной адаптации / И. Н. Никитина // Вопр. теории и методов социологических исследований (по материалам науч.-теорет. конф.). – Вып. 3. – М., 1980. – С. 57.
7. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp.gov.ua>. – Назва з екрана.
8. *Пралиев С. Ж.* Научно-педагогические основы профессиональной адаптации молодых специалистов в системе ВУЗ – общеобразовательная школа : автореф.... дисс. канд пед. наук / Пралиев С. Ж. – Бишкек, 2002. – С. 10.
9. *Ромм М. В.* Философия и психология адаптивных процессов : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. В. Ромм. – М. : Изд. Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2006. – С. 98, 108–109.
10. *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер. – Мн., 1998. – С. 265–307.
11. *Шеффле А.* Строение и жизнь социальных тел в 4-х тт. (Bau und Leben des sozialen Körpers, 1875–1878) / А. Шеффле. – С. 56.
12. *Ширяева А. А.* Социальная адаптация в контексте семьи: социально-философский анализ : автореф. ...дисс. ... канд. филос. наук / А. А. Ширяева. – Уфа, 2000. – С. 8.
13. *Aubert H.* Physiologie der Netzhaut / H. Aubert. – Breslau, 1865. – 394 p.
14. *Furnham A.* Culture Shock : Psychological reactions to unfamiliar environments. / A. Furnham, S. Bochner. – L.& N.Y., 1994. – 240 с.